

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 001+378.12

Ірина Матяш
(м. Київ)

ЧИСТА...

У статті висвітлено життєвий шлях та науковий доробок Катерини Михайлівни Грушевської. Розкрито її внесок у розвиток етнографії, дослідження українського героїчного епосу як специфічного жанру фольклору та його генези.

Ключові слова: К.М. Грушевська, фольклор, етнографія, усна народна творчість, українські народні думи.

Іншої України немає, і треба приймати її з тими конкретними умовами, що в ній зложилися, коли хочеться працювати в ній і для неї
К. Грушевська

Минув час, коли ім'я Катерини Грушевської національно свідомі науковці промовляли пошепки, а її книги таємно передавали найдовіренішим особам.

Минув час, коли ім'я Катерини Грушевської в радянській науці пов'язували з буржуазним націоналізмом, а її праці ув'язнювали в спецхрані або нищили...

Минув час, коли сучасні вчені-гуманітарії, звільнившись від пут цензури та радянських ідеологем, декларували необхідність "повернення" її праць до наукового обігу.

Минув час...

Ім'я цієї непересічної особистості, талановитого культуролога, соціолога, етнолога, фольклориста, секретаря Українського соціологічного інституту, дійсного члена НТШ та Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, керівниці Кабінету примітивної культури, редакторки журналу "Первісне громадянство і його пережитки на Україні" зникло з наукових обріїв зусиллями радянських спецслужб улітку 1938 р. Відтоді 60 років знадобилося для того, щоб воно знову знайшло шлях до читача.

Нині, на щастя, від ідентифікації Катерини Грушевської лише за прізвищем ("хто ж вона – донька чи дружина видатного вченого?" – типове питання пересічного читача) сучасна українська історіографія "виборсалася" до незаперечного визнання її наукових заслуг. На часі – детальне вивчення її доробку (адже за новаторським підходом, нестандартністю поглядів, глибоким аналізом здобутків світової науки і культури він донині не втратив цінності), завершення фундаментального проекту видання текстів українських дум, публікації не виданих за життя та перевидання праць ученої.

Катерина Михайлівна Грушевська народилася 21 червня 1900 р. у Львові в сім'ї видатного вченого – "батька української історіографії", державного і громадського діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) та відомої перекладачки, обдарованого педагога, літературознавця Анни(Іванни)-Марії Сильвестрівни Вояковської (1868–1948).

Дівчинку нарекли величним "царським" ім'ям Катерина (з грецької – "чиста", "непорочна"), неначе передбачаючи її майбутню високу місію. До певної міри можна припустити

не лише символічність, а й не випадковість такого вибору. "Я как пишу Катя, так мне и хочется спросить, в честь кого же это имя? У меня была бабушка Екатерина и двоюродная сестра...",* – запитувала Глафіра Захарівна [1], не маючи змоги спершу ближче познайомитися з онукою, адже "Мишенька и Марина" жили за кордоном – у Галичині. Батьків бентежила хворобливість дівчинки, а тому вони прагнули зберегти цей паросточок, цей промінчик родинного щастя, на ім'я Кулюня. Зі свого боку, через усе життя пронесла Катерина радість щирого спілкування, довіри, взаєморозуміння, які сповна відчула ще з дитинства. Навіть називали вони один одного особливо ніжно: Марію Сильвестрівну – Манюся, Маринця; Михайла Сергійовича – Місюньо, Місьо; Катерину – Кулюня, Бобочка.

1902 р. родина Грушевських оселилася на власній віллі поряд із будинком І.Я. Франка на вулиці Понінського, буд. 6 (нині вул. І. Франка, буд. 154), щоб "управильнити свою наукову роботу й протиставитися упадку здоров'я" [2]. Тут, у "далекій від міського гамору" оселі, майже щовечора збиралася львівська еліта – "кружок інтелігентних і характерних людей, співробітників у науковій, культурній і громадській роботі", сюди навідувалися імениті гості з інших міст і країн [3]. Дівчинка ніколи не відчувала себе самотньою: її оточували прекрасні, добрі люди, а вона виховувала тваринку – котика й песика. День народження Кулюні, Кулюнці, Бобочки, Катрусі (як пестливо називали дівчинку всі родичі й друзі) був справжнім незмінним святом у родині Грушевських. Крім того, обов'язково святкувався в сімейному колі день її ангела, Святої Катерини, 7 грудня. Збиралися родичі, звідусіль надсилали листівки з привітаннями ті, хто пам'ятав про цю традицію. Поздоровляли не лише Катерину, а й батька та матір вітали з іменинницею. Не випадково у важкі часи еміграції вона написала двоюрідній сестрі О.В. Шамрай: "Я, як бабуся, живу споминами з нашого дитинства і тому, може, ліпше уявляю тебе дитиною, ніж такою, як ти мусила бути" [4].

Початкову освіту Катерина отримала вдома, бо тяжка вроджена хвороба (сухоти) й хронічна анемія стали на заваді навчанню в офіційних закладах. Покладаючи надію на одужання доньки, Михайло Сергійович і Марія Сильвестрівна створювали всі умови для її повноцінного гармонійного розвитку. Кулюня з дитинства опанувала польську, німецьку, англійську, французьку, російську мови, мала хист до малювання (її улюбленими творами живопису були "Народження Венери" і "Весна" Сандро Боттічеллі), цікавилася історією, літературою, багато читала. Враженнями від прочитаного ділилася насамперед зі своїми найближчими і найдорожчими друзями – "Татунечком і Мамунечкою", радилася з ними щодо кола свого читання. Пізніше до виховання Катерини прилучилася й madame, яку дівчина згадує із вдячністю у своєму щоденнику. Восени 1907 р. для Кулюні "взяли бонну, німку" [5].

Як усі діти, полюбляла мала Катруся солодке. Батько завжди привозив із подорожей цукерки і "шоколадові бомбочки" із сюрпризом, такі схожі на сучасні ласощі.

Літо, починаючи з 1902 р., родина Грушевських найчастіше проводила в мальовничому селі Криворівня під Ясеновом Горішнім із чудовою панорамою на долину села Жаб'є та на Чорногірське пасмо гір, у вмебльованому на гуцульський смак помешканні. Тут Кулюня з дитинства захопилася народною творчістю, прислухалася до пісень, придивлялася до обрядів, усотувала багатство й глибину народної мудрості. Сюди часто наїздили В. М. Гнатюк, Ф. П. Вовк, Д. І. Дорошенко, В. В. Дорошенко, М.І. Жук, М.М. Коцюбинський, І.П. Крип'якевич, А.В. Крушельницький, М.М. Мочульський, Олександр Олесь, І.Я. Франко та ін. Отже, Катруся зростала в оточенні свідомих українців, найяскравіших представників української еліти, й іншою вона вирости не могла – на міцному ґрунті поставали її патріотичні почуття, формувалася національна свідомість.

1906 р. вона вперше потрапила до Києва. Відтоді щороку кілька осінніх і зимових місяців жила там із батьками. Особливо веселими були новорічні й різдвяні свята: Марія Сильвестрівна з Катрусею ледве встигали відповідати на всі привітання і запрошення "на ялинки" до Черняхівських, Перетців, Стешенків, Лисенків. Мабуть, саме тоді формувалося Катеринине захоплення театром, її любов до справжнього професіоналізму як на сцені, так і в роботі й житті.

У перебіг літнього відпочинку Грушевських у Карпатах 1914 р. втрутилася війна. М.С. Грушевський, не маючи змоги повернутися ні до Львова, ні до Києва, вирушив із сім'єю до Відня, потім – до Італії, далі через територію нейтральної Румунії – до Києва. Родина поселилася в будинку № 9 на вулиці Паньківській, але прожила там недовго. Повертаючись до Києва, М.С. Грушевський ризикував – за ним давно стежили як за лідером "мазеписького руху" й вже приготували ордер на арешт.

* Цитати подано зі збереженням орфографії та пунктуації.

Результатом запланованого тусу, який відбувся одразу після приїзду вченого в Київ 28 листопада 1914 р., доля вченого була фактично вирішена – на нього чекала ізоляція від наукового співтовариства. Хоча тус ні в Києві, ні у львівському помешканні М.С. Грушевського не дав жодних результатів для підтвердження звинувачень, кілька місяців допитів у Лук'янівській в'язниці завершилися передбачуваним засланням. За цей час лише один раз (9 грудня 1914 р.) йому було дозволено зустріч із дружиною та донькою [6]. "В лютім 1915 р., – писав він, – мене призначили на висилку етапом на Сибір, але петербурзьким знайомим, як іронізувало "Н[овое] Время" в останні хвили вдалося "вставити букву М" замість до Сибірі призначено висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди ж моя родина" [7].

Марія Сильвестрівна з донькою вирушили в дорогу наприкінці лютого. "Я була ще від кору дуже слаба, лиш тиждень як виїшла з ліжка, але той страх і почуття безборонности що повис був на нас за три останні місяці і то бажання бути разом як найскорше не відлучатися від татуся. Якесь трохи величне бажання допомгти і боронити його пігнало нас в дорогу... Ми їхали з радістю. Перший раз може ми почули що сей кошмар нарешті зкінчився" [8].

Шлях нескорого повернення родини до Києва лежав через Симбірськ, Казань, Москву. Рано доводилося Катрусі прощатися з дитинством. Життя Грушевських як "политических" у Симбірську було доволі складним: давалася взнаки відсутність умов для наукової роботи, наслідком чого стала матеріальна скрута. Подавши прохання про дозвіл переїхати до одного з університетських міст Росії, Михайло Сергійович оселився влітку з дружиною і донькою над Волгою в місцевості під назвою Колки. Тут вони залишалися до кінця дачного сезону (хоч дозвіл надійшов ще в квітні), а на початку вересня 1915 р. вирушили до Казані. Але й тут жилося не краще. "Живу нельзя сказать, чтобы хорошо, не знаю, знаете ли Вы Казань, но с непривычки, да особенно еще в моем положении трудно себя чувствовать сносно. Климат нездоровый, недомагаю, семья вовсе болеет, условия жизни вообще тяжелые", – писав М.С. Грушевський О.О. Шахматову [9]. До того ж доводилося кілька разів змінювати адресу (спочатку вони мешкали в готелі "Франція" на вул. Воскресенській, згодом – у домі Леонтєва – Большая вул., буд. 27, кв. 7) [10]. Зовсім несподівано Марія Сильвестрівна захворіла на малярію, що перешкоджало перебуванню її й Катерини поряд із Михайлом Сергійовичем. У зв'язку з хворобою дружини й доньки посилилися вагання вченого щодо необхідності подальшого перебування їх у засланні.

Переїзд у вересні 1916 р. до Москви давав підстави сподіватися на краще. Протягом трьох днів було знайдено прийнятне помешкання на Арбаті в будинку № 55 (М.І. Дубинської), кв. 8 "без доступу до кухні", але з кабінетом для роботи Михайла Сергійовича й окремою кімнатою для доньки та дружини. Досить гостро постала проблема харчування: підвищувалися ціни, погіршувалася якість продуктів. Рятували обіди у "вегетаріанській столовій", що знаходилася поблизу помешкання Грушевських. Попри всі негаразди порівняно з Казанню в Москві умови проживання (особливо – наукової праці) були значно кращими.

Катерина складно сприймала невлаштований побут – хворіла на ангіну і навіть скарлатину. У неї постійно боліла голова, а лікарі констатували "сильне малокровіє" [11]. Ліки роздобути було просто неможливо, годинами доводилося стояти в черзі за спиртом, щоб приготувати чай чи каву... Усупереч бажанню залишитися, Марії Сильвестрівні з Катериною довелося повернутися до Києва раніше за Михайла Сергійовича – у грудні 1916 р., щоб "по пережитих негодах трохи поправитись і відпочити" [12].

Поверталася до Києва Катерина з набутим життєвим досвідом і передчуттям важливих подій. У роки визвольних змагань українського народу, незважаючи на юний вік, вона переконливо довела свою національну свідомість і чітку світоглядну позицію.

Сповнений майже щоденними яскравими подіями в політичному й суспільному житті березень 1917 р. надовго запам'ятався Катерині Михайлівні. Дівчина, до якої рано прийшла дорослість, брала активну участь у різноманітних акціях: літературному святі на честь роковин Тараса Шевченка; українській маніфестації, де несла жовто-блакитну корогву; відкритті першої української гімназії...

У вересні 1917 р. вона стала студенткою першого українського університету [13]. Катерина Грушевська розпочала навчання як вільний слухач (усього таких студентів налічувалося 81 із 334-х) на правничому факультеті. У першому семестрі правничий факультет фактично був правничо-економічним. Майже одночасно Катерина вирішила розпочати навчання на іншому факультеті: 10 жовтня 1918 р. правління університету зараховувало її на природничий факультет – ім'я К. Грушевської стоїть першим у списку групи з 17-и студентів [14].

Того ж року довелося дівчині вперше відчутися безповоротність втрати близької людини. Під час боїв у Києві згорів будинок на вулиці Паньківській, де мешкали Грушевські. Жінкам довелося переховуватися в підвалах. Імовірно, Грушевські в цей скрутний час знайшли тимчасовий притулок разом із родиною Кричевських в одному з підвальних приміщень міського музею на вул. Олександрівській, 29 (тепер – вул. Грушевського, 6), куди їх запросив директор М.Ф. Біляшівський [15]. Тоді тяжко захворіла бабуся Глафіра Захарівна й померла 30 січня, менш як за тиждень.

Буремні 1917–1918 рр. були для Катерини Грушевської не лише часом тривоги і втрат – вони позначені початком наукової праці. Перші її публікації символічно з'явилися на сторінках газети "Народная воля" та журналу "Літературно-науковий вісник", скромно підписані криптонімом "К. Г." і псевдонімом "Професорівна". "Статті на наукові теми почала містити в часописах від р. 1917", – зазначала вона пізніше в автобіографії [16]. Пробою пера були нариси на політичні теми та огляди новітньої літератури: "Нова Україна і старі демократії", "Втішне з'явище" "Перестройка партійного фронту" – в "Народній волі"; "З сучасної політичної літератури (О. Шульгин "Політика", Дм. Донцов "Міжнародне положення України і Росія")", рецензії на книгу Кліма Поліщука "Серед могил і руїн (Нариси і оповідання)" (К., 1918) та збірку поезій О. Кобеця "Під небом чужим. Із щоденника полоненого 1916–1917 р." (К., 1919), уміщені в рубриці "Література, наука, суспільне життя" ЛНВ. Поза сумнівом, перші публікації К.М. Грушевської писалися під впливом і керівництвом батька, але не можна заперечувати й те, що дівчина керувалася власними переконаннями. Та першопублікації ще не давали уявлення про коло наукових зацікавлень авторки, на відміну від розвідок і досліджень 1920-х рр., коли чітко визначилася генеральна лінія її наукової праці.

Під кінець 1918 р. умови для наукової та видавничої роботи в Києві ставали дедалі важчими. М.С. Грушевський вирішив повернутися до Львова. Родина вирушила туди наприкінці січня 1919 р. До кінцевого пункту призначення їм добратися не вдалося, і вони зупинилися в Кам'янці-Подільському – останньому оплоті УНР. Поселилися в будинку колишнього "предводителя дворянства" разом з родиною О.Т. Жуковського. Тут Михайло Сергійович узявся за редагування газети "Життя Поділля", органу соціалістичних українських партій, у чому йому суттєво допомагала донька.

У лютому-березні Михайло Грушевський брав участь у переговорах про необхідність протидії об'єднанню Директорії з Польщею. Незабаром розпочалися арешти учасників кам'янецького об'єднання. Щоб уникнути арешту, М.С. Грушевський у квітні вирушив із родиною через Кошиці до Праги. Погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР, він був делегований від цієї партії на з'їзд Другого інтернаціоналу, що мав відбутися навесні 1919 р. у Голландії. Так розпочалися для родини Грушевських роки еміграції (Чехословаччина – Швейцарія – Австрія).

Під час еміграції (1919–1924) Катерина відчула справжню довіру батька у найвідповідальніших справах, стала вірною і дієвою його помічницею в науковій та організаційній роботі. Особливо вагомим був її внесок у створення Українського соціологічного інституту (далі – УСІ). Вона виконувала обов'язки секретаря нової наукової інституції й проходила аспірантський стаж.

Особисте фінансове становище родини Грушевських було досить складним. "Ми і чотири роки блукали все, жили в Празі, потім в Швейцарії, тепер 2 роки вже в Австрії у Відні або на селі се "за кордоном" найдешевший край" [17], – писала К.М. Грушевська.

Навесні 1920 р. Грушевські повернулися до Праги, забравши бібліотеку і підготовлені до друку книги. Таким чином, Прага стала другим містом, де розгорталася робота УСІ. Загалом за час існування місце його перебування змінювалося тричі відповідно до переїздів родини Грушевських: Женева (1919–1920), Прага (1920–1921), Відень (1921–1923). Першого червня 1920 р. Катерина Михайлівна отримала посвідку члена українського "клубу" в Празі, де зазначалося, що діяльність товариства "Sokola-Batka", гасло якого стверджувало: "Байдужі гинуть!", поширюється як на Прагу, так і на Львів. Та ніхто з родини Грушевських до байдужих не належав. Навіть досить "домашня" в еміграції Марія Сильвестрівна провадила громадську роботу, виконувала обов'язки голови Національної ради українських жінок [18]. З жіночою організацією співпрацювала й Катерина.

Улітку 1920 р. Грушевські мешкали в районі Мелника і Турова, що зумовлювалося насамперед матеріальними нестатками ("се за кордоном найдешевший край") та станом здоров'я Катерини. Несподіваним наслідком перенесеного нею грипу стало "хвилеве ослаблення зору". Іноді дівчині просто забороняли читати, щоб вона "відвикла від болю голови", даючи до рук суто

жіночий інструмент – в'язальні спиці. Зміцненню здоров'я Катрусі сприяли й часті лісові прогулянки, які полюбили всі члени родини, бо так нагадували "закордонні" ліси рідні, українські. Під час прогулянок збирали конвалії, милувалися чудесною навколишньою природою, згадували батьківщину.

Одним із головних завдань УСІ була організація студій первісної культури і "використання їх для вивчення українських пережитків та висвітлення соціальної преісторії України" [19]. Це спонукало до створення постійного спеціального Семінару, метою якого було "приготовляти досвідчених дослідників у різних галузях соціології та направляти їх до самостійної наукової праці на культурно-історичнім і соціологічнім матеріалі, загальнім і українським" [20]. Заняття Семінару примітивної культури як аспіранти відвідували Федір Савченко й Катерина Грушевська, яка не лише всіляко допомагала батькові в реалізації його задумів (брала найактивнішу участь у перекладі, редагуванні та підготовці до друку його книг "Коротка історія України", "Початки громадянства (Генетична соціологія)", в укладанні антології української літератури), а й прилучалася до серйозних наукових студій. Обов'язковим для аспірантів було знання не менше трьох європейських мов як одна з умов успіху в соціологічних студіях. Відтак Катерина поповнювала свою мовну базу, самотужки наполегливо вивчаючи італійську, іспанську, румунську, поглиблювала знання англійської. Учителем і наставником вона цілком правомірно вважала батька, під впливом якого формувалися її наукові інтереси. У свою чергу М.С. Грушевський зазначав, що донька "добре зарекомендувала себе і по лінії дослідній, і по лінії організаційній" [21].

Активна участь у всіх напрямках діяльності УСІ сприяла остаточному визначенню власних дослідницьких інтересів Катерини Грушевської: історія культури, міфологія, народознавство, фольклористика. Але втіленню творчих задумів перешкоджав стан здоров'я. Майже впродовж усього 1921 р. дівчині знову довелося лікуватися в Марієнбаді в санаторії – розпочався новий наступ хвороби. На тривалому лікуванні наполягав батько, маючи надію на те, що Катерина, звільнена від побутових клопотів, закінчить свою першу серйозну наукову працю. Під час лікування мала вона час і для роздумів про "своє будуче журналістичне ремесло", яке бентежило й захоплювало її уяву, про особисте, найпотаємніше, чим не могла поділитися ні з ким, адже вона теж мріяла про просте жіноче щастя. Тут розпочала написання щоденника й закінчувала писати книгу.

У Відні Катерина була протягом року загалом не більше 3-х місяців. У свої короткотермінові приїзди вона поділяла батькові турботи, допомагаючи йому не лише в наукових і видавничих справах, а й у суспільній праці.

Наприкінці 1921 р. почав створюватися віденський "Комітет помочі голодним України", метою якого була матеріальна підтримка працівників науки, літератури, мистецтва та культури, а також широких кіл інтелігенції, робітників, селян. Очолив комітет М.С. Грушевський. Окрім нього, до президії входили поет Олександр Олесь (О.І. Кандиба) та публіцист і видавець Юрій Сірий (Ю.П. Тищенко), активну участь у допомозі голодуючим брав І.Й. Коссак. Товариство працювало в тісному контакті з віденським радянським представництвом і збирало кошти головним чином за рахунок пожертв американських українців, оскільки віденська еміграція у своєму оточенні могла зібрати дуже небагато. До цієї роботи вже в грудні 1921 р. прилучалися Катерина Грушевська. Насамперед вона надрукувала й розмножила звернення комітету "До земляків", тобто до українців, котрі проживають у Європі та Америці, з проханням про матеріальну підтримку голодним. Надалі Катерина вела листування з представниками філій (київської та львівської) віденського комітету й відповідала за відправлення посилок. Українські емігранти душею вболівали за своїх співвітчизників, піклуючись про справедливий розподіл відісланого: в Україну йшли посилки з одягом, взуттям, харчами. Марія Сильвестрівна навіть пропонувала племіннику Сергію Шамраєві, однолітку Катерини, приїхати до них, хоч самі вони жили в еміграції досить скрутно: "може йому одному найшли бидесь як не кімнату, то "угол", а день би проводив у нас, і прогодували б ми його якось" [22].

Перебуваючи в еміграції, Катерина Грушевська підтримувала зв'язок із батьківщиною: листувалася з рідними (Ганною, Ольгою та Сергієм Шамраями, Ольгою та Олександром Грушевськими), писала офіційні листи. У листах не лише розповідала про побутові новини, стан здоров'я (він турбував рідних, бо Катерина тривалий час лікувалася), а й зверталася до досить серйозних тем, висловлювала свої думки щодо окремих подій політичного життя. Свідомо й підсвідомо вона відчувала вже тоді, у яку безодню може втягти світ фашизм, де б він не визрів. А тому, закликаючи С.В. Шамрая надати перевагу справжній науковій праці перед політичними іграми, вона писала: "За останні 20 літ наука розгорнула такий складний образ соціального

процесу, що перед ним марксизм робить вражіння якогось грубого і наївного кличу, якого-небудь "бий жидів". Взагалі утікати від складного і розгалуженого, детоталізованого образу соціального життя який виростає з науки і політичної практики останніх літ і ховатись в марксизм, се в певній мірі значить уникати потреби думати" [23]. Виходячи зі свого досить прискорено набутого життєвого досвіду, вона рекомендувала братові, знаючи його здібності, зробити вибір між політикою та наукою на користь останньої. Залишається лише дивуватися цій мудрості й далекоглядності двадцятирічної дівчини.

Для неї самої роки еміграції були позначені початком серйозних наукових студій. Тут стало їй у пригоді досконале знання мов. Певний час вона мала змогу навчатися в Женевському університеті (осінь 1919 р. – весна 1920 р.), студіюючи державне право, соціологію та суспільну економію, спілкуватися з професорами цього навчального закладу (Піте, Мильо, Мейманом, Ляпаретом) з питань організації українського культурного центру. За існуючими тоді правилами для українських студентів навчання в деяких вищих навчальних закладах зараховувалось як продовження освіти, розпочатої в Україні. Чехо-Словаччина офіційно визнала право абітурієнтів російських та українських гімназій на продовження навчання у вищих школах і забезпечувала їм державне утримання. Для забезпечення освіти українських студентів у Празі 1921 р. було створено спеціальний комітет. Отже, можна припустити, що К.М. Грушевська під час навчання у двох вищих навчальних закладах прослухала повний курс правничого факультету університету. Утім, вона шкодувала, що через постійні переїзди не мала змоги "учитися систематично" [24]. Водночас Катерина відвідувала Семінар примітивної культури УСІ.

Якщо згадати, що аспірантський стаж на науково-дослідній Кафедрі історії України М.С. Грушевського становив 2–3 роки, то легко впевнитися, що Катерина відбула його ще в УСІ. Крім того, восени 1923 р., уже проживаючи в Австрії, вона щотижня їздила до Відня для слухання в університеті лекцій з італійської та іспанської мов, бо хотіла їх знати "більше як тільки читати" [25]. У процесі навчання відчувала, що "не навчившись порядком" з італійської вже "досить багато забула", а щодо іспанської, якої "властиво навчилася сама", не мала "ніякого поняття про вимову" [26]. Отже, лекції університетських професорів відвідувала з особливою цікавістю. Відтак, є підстави говорити про те, що вона певний час була студенткою Віденського університету. Самостійно опановувала чеську, сербську "та інші слов'янські мови" [27]. Поглиблювала знання з англійської мови. "Завдяки цим студіям і батьківській допомозі виробилася вона на доброго вченого – знавця фольклору й етнології взагалі й української зокрема", – зазначав В.В. Дорошенко [28].

Результатом активної наукової роботи Катерини Грушевської, неабияким здобутком молодої дослідниці, стала її перша самостійна етнографічна праця "Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки" – "вибірка характеристичних текстів різних родів і різних стадій словесної творчості обох континентів" [29], що вийшла у світ під грифом УСІ в українській серії 1923 р. Книга складалася з теоретичної передмови "Розвій словесної творчості і примітивна проза" в 10-и розділах і двох частин, що репрезентували зразки колективної творчості первісних народів Африки та Америки, у яких читач міг знайти "справжню естетичну насолоду" [30]. Однією з перших в українській науці К.М. Грушевська звернулася до вивчення міфологічних основ фольклору й авторської літератури, простежуючи діалектику переходу від міфу до фольклору на прикладі зразків творчості народів Африки і Америки.

Майже одночасно з виходом першої праці розпочалася робота під керівництвом М.С. Грушевського над наступною книгою, до якої мали увійти у вигляді статей її доповіді, прочитані на заняттях семінару УСІ. Умови для наукових студій у К. М. Грушевської були достатні: можливість користування архівами й бібліотеками Відня й Женеви, консультації відомих учених, підтримка її починань батьком. Саме тут закладалися наукові підвалини майбутньої дослідницької роботи Катерини Грушевської. А тому після остаточного батькового рішення про повернення в Україну її передусім хвилювало питання, "чи зможе вона далі вести свої студії і намічені роботи" [31]. Незадовго перед виїздом дівчина готувала до публікації статтю "про примітивну культуру Америки" до планованого батьком "Річника УСІ", що так і не побачив світу [32].

Отримавши охоронний лист і дозвіл на безмитний вивіз із Австрії частини бібліотеки, що зберігалася в Женеві, особистих книг і на пересилку бібліотеки з Праги, родина Грушевських вирушила на батьківщину. Дорога забрала кілька днів: зупинка для оформлення митних справ у Варшаві в Повпредстві СРСР, переїзд через кордон поблизу Здолбунова вибили з сил Катерину, і вона знову захворіла. Далося взнаки й емоційне напруження останніх місяців. Але після владження всіх формальностей й отримання батьком дозволу на організацію своєї академічної

кафедри – Науково-дослідної кафедри історії України [33] – та видання журналу "Україна", Катерина Грушевська відразу розпочала працювати на ниві української історії та культури.

Одразу після приїзду М.С. Грушевський заходився відновлювати старі знайомства, налагоджувати плідну діяльність довірених йому історичних установ і журналу "Україна", розгортати роботу щодо перенесення до Києва УСІ. Найпершим його помічником у цій справі, як завжди, була Катерина.

3 жовтня 1925 р. після неодноразових клопотань М.С. Грушевського щодо відновлення роботи УСІ Президія Укрнауки прийняла рішення: дозволила організувати при Науково-дослідній кафедрі історії України (у підсекції інтелектуальної культури) Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України для дослідження первісних форм культури, збирання, опрацювання та підготовки до видання пам'яток українського фольклору тощо. Керівницею нової інституції, ширше відомої за короткою назвою – Кабінет примітивної культури – стала К.М. Грушевська. Відтак у межах двох очолюваних М.С. Грушевським кафедр (Науково-дослідної кафедри історії України та академічної кафедри історії українського народу) утворилася Асоціація культурно-історичного дослідження України (Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності, Кабінет примітивної культури). У перші роки існування цих інституцій на 20 постійних співробітників була одна штатна посада. Її обіймала К.М. Грушевська, "сповняючи обов'язки секретаря для всіх комісій, редагуючи орган, кермуючи заняттями Кабінету Примітивної Культури" [34] та отримуючи невелику, але достатню для життя платню. Молода дослідниця, котрій батько "передав завідування справами фольклорними і етнологічними" [35], вповні виправдовувала сподівання М.С. Грушевського: збирала матеріали "про вовчого пастуха", готувала для Іржі Полівки статтю до збірника на пошану В. Тіле [36], виконувала складну науково-організаційну роботу.

У перші роки існування Культурно-історична комісія не мала свого приміщення. Разом з іншими історичними установами вона містилася в 3-х кімнатах у будинку № 37 на вулиці Короленка. 1927 р. разом із Комісією історичної пісенності, Кабінетом примітивної культури та іншими історичними установами після вирішення низки складних фінансових і господарських питань вона розташувалася на вул. Короленка, буд. 35.

Асигнування на літературу, відрядження, експедиції, видавництво з початку існування комісій були досить незначні. Гіркою несподіванкою й значною перешкодою в роботі Комісії історичної пісенності стало отримання у вересні 1925 р. уцент розбитих під час митного огляду двох фонографів, на які поклалися великі надії щодо польових досліджень. Але однодумці-ентузіаста на чолі з К.М. Грушевською взяли за нелегку справу в ім'я поступу вітчизняної науки, "наробляючи революційним ентузіазмом нашої будівничої доби брак матеріальних засобів" (М.С. Грушевський), щоб український фольклорний та етнографічний матеріал не залишався поза світовим науковим обігом. Вони добре розуміли, що однією з причин відсутності багатющого українського фольклорного матеріалу в працях відомих представників "світового порівняльного дослідження" або інших компаративних дослідженнях було саме те, що він майже не публікувався світовими мовами. Ця утворена штучна прогалина вимагала негайного заповнення. Спільними зусиллями робота велась енергійно і небезрезультатно.

1925–1927 рр. стали для К.М. Грушевської часом напруженої праці й водночас найбільшого творчого піднесення. Керівництво "екскурсійною етнографічною роботою", інтенсивне наукове листування з закордонними етнологічними інститутами та окремими українськими дослідниками, рецензування зарубіжних видань для журналу "Україна", викладання короткого курсу методології збирання етнографічного матеріалу та проведення занять, присвячених "мисленню примітивного людства", на семінарі при Науково-дослідній кафедрі історії України, літературні та наукові переклади – ось неповний перелік навантажень Катерини Грушевської в цей час. "Одну потіху маю – в своїй доньці, котра дуже гарно працює науково і в декотрих галузях наукової праці починає мене зовсім добре заступати", – писав М.С. Грушевський [37].

Упродовж 1925–1928 рр. К.М. Грушевська досліджувала особисто або брала безпосередню участь у розробленні таких тем: "Огонь – його роля в економічному і соціальному побуті" (спільно з В.Г. Кравченком), "Народний сонник" (з ініціативи лондонського Антропологічного інституту), "Скотарство в світогляді й обряді української людності різних господарських зон" (спільно з Т.М. Гавриленком, В.С. Денисенком, Л.П. Шевченко), "Вияснення вживання голого тіла як магічного засобу в жіночій господарстві", "Українське старецтво як професійний носій української пісні". Співробітниками Культурно-історичної комісії розроблялися інші теми. Так, В.С. Денисенко

досліджував роль колективу у випадку смерті його члена, Ф.Я. Савченко займався формами кумівства і побратимства, К.О. Копержинський аналізував календарну обрядовість.

З метою створення фактологічної бази цих та інших наукових досліджень під керівництвом К.М. Грушевської або за її участю було розроблено програми, що й нині не втратили методико-практичної цінності та науково-історичного значення. Питальники були видрукувані як окремо в журналах "Україна", "Первісне громадянство", так і додатками до наукових статей. Зокрема, у числі 1/2 "України" за 1925 р. друкувалася "Програма збирання матеріалів до українського народного сонника", у третьому числі – "Інструкція катедри історії українського народу ВУАН для екскурсій і дослідів її співробітників та кореспондентів в царині культурних переживань та історичної пісенності на р. 1924–1925", у четвертому – "Програма культурно-історичної комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу" та ін.

Багато уваги приділяла К.М. Грушевська розробленню правильних підходів до записування текстів творів усної народної творчості в практичній та викладацькій діяльності. Якщо в 1924–1925 рр. вона спільно з М.С. Грушевським та Ф.Я. Савченком викладала обов'язковий курс "мислення примітивного людства" (12 годин) і проводила з Ф.Я. Савченком семінарські заняття на теми примітивного мислення і фольклору [38], то вже з 1926 р. самостійно читала для аспірантів Науково-дослідної кафедри історії України короткий курс методології збирання етнографічного матеріалу, проводила заняття з групою фольклористів на теми похоронної обрядовості та народних поглядів на смерть.

З метою подальшого розвитку професійної підготовки етнографів і фольклористів у 1928–1929 рр. при відділі примітивної культури і народної творчості багато в чому зусиллями К.М. Грушевської було організовано п'ять навчальних курсів для аспірантів: два курси з історії етнографії (історію етнографії загальної та української викладав Ф.Я. Савченко, а методологію комплексного обслідування – К.М. Грушевська), курс примітивної етнографії слов'ян (початки культури слов'янських племен викладав К.О. Копержинський), два курси мов (сербську і чеську викладав А. І. Степович), курс із антропології (соматичну антропологію викладав М.П. Вашетко) [39]. У семінарах для аспірантів мали змогу працювати всі учасники екскурсійної роботи. Особисто Катерина Михайлівна здійснювала керівництво підготовкою промоційних праць аспірантів В.С. Денисенка (спільно з М.С. Грушевським) "Похоронні і поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади" (захищена 9 липня 1930 р.) та Є.С. Смолинської "Комплексне обслідування с. Глібівка на Київщині" (захист не відбувся) [40]. Активному розгортанню колективної та індивідуальної роботи сприяло використання досвіду Французького етнологічного інституту, з роботою якого К.М. Грушевська мала змогу ознайомитися під час закордонного відрядження, та Лондонської Леплейвської школи. Особлива увага зверталася на збирання фольклорного матеріалу.

Питання якості зібраного фольклорного матеріалу було актуальним для Комісії історичної пісенності у зв'язку з підготовкою Корпусу українських народних дум (К.М. Грушевська), збірника історичних пісень Великої України XVIII в. (Ф.Я. Савченко) та видання західно-українських історичних пісень (В. М. Гнатюк).

Її наукові публікації систематично з'являлися в журналі "Україна", "Записках НТШ", редагованому нею "Первісному громадянстві". Отримувала вона запрошення до співпраці й від інших видань. Так, В. Федів пропонував написати статтю (обсягом 10–15 друк. арк.) про "релігійне життя українських протестантів" до першого "Українського євангельського календаря", який передбачалося видати в Коломиї 1928 р. Але зацікавлення К. Грушевської були суто наукові, оскільки магістральний напрям її студій уже чітко визначився.

Свідченням зрілості Катерини Грушевської як науковця став вихід збірника "З примітивної культури: Розвідки та доповіді" (К., 1924), присвяченого проблемам первісної культури, які вона досліджувала ще під час занять у Семінарі примітивної культури УСІ. Видаючи працю доньки "як одного з вихованців і співробітників Українського соціологічного інституту", М.С. Грушевський прагнув довести важливість дослідів первісної культури і необхідність перенесення діяльності інституту до Києва. Цим надзавданням певною мірою пояснюється публікація "еміграційного" доробку Катерини Михайлівни одразу після повернення. Розіслана 1925 р. по великих світових книгозбірнях (на 80 закордонних адрес), книга К.М. Грушевської викликала інтерес зарубіжних учених до культурного життя України, сприяла встановленню нових наукових зв'язків, додавала авторитету в наукових колах. Праця молодшої дослідниці привертала увагу новизною матеріалу й наукового методу. Своїми студіями К.М. Грушевська знайомила українського читача з найновішими досягненнями історико-філософських,

психологічних, соціологічних, культурно-історичних дослідів західної науки, запроваджувала до наукового обігу в Україні основні положення праць учених зі світовим ім'ям: засновника американської культурної антропології Франца Боаса, основоположника психоаналізу Зігмунда Фрейда, засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма, французького філософа і психолога, автора теорії первісного "дологічного" мислення Люсьєна Леві-Брюля та ін. Водночас вона вказувала на одну з центральних проблем культури людства – специфіку первісного мислення. Тим самим К.М. Грушевська вдало започатковувала в українській науці популярний на Заході напрям історичних студій – дослідження особливостей первісної культури та її реліктів у фольклорі й авторській літературі.

Збірник "З примітивної культури: розвідки та доповіді" був найбільшою з наукових праць, створених К. Грушевською за період роботи в Культурно-історичній комісії ВУАН. За глибиною проникнення в тему з цією працею міг конкурувати лише корпус українських народних дум, підготовка якого розпочалася ще в еміграції, а дослідження професійних секретів, репертуару та долі кобзарства остаточно захопило 1925 р.

У липні 1926 р. побачив світ перший випуск наукового часопису "Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню)". Певною мірою часопис реалізовував ідею не виданого в еміграції "Річника Українського соціологічного інституту". На відміну від більшості видань такого типу, журнал засновувався не для публікації польового етнографічного матеріалу, а для оприлюднення розвідок українських і зарубіжних науковців – етнологів, соціологів, істориків. Уже перші числа редакovanого К.М. Грушевською часопису засвідчили його оригінальність і наукову перспективність, привернули увагу фахівців. Часопис сприяв організації збирацької роботи, вивченню зарубіжного досвіду, розгортанню наукових дискусій тощо.

Загалом внесок К.М. Грушевської в діяльність Культурно-історичної комісії, Комісії історичної пісенності та Кабінету примітивної культури важко переоцінити. "У ВУАН виявила вона велику працездатність та талант", – згадувала Н.Д. Полонська-Василенко [41]. Але серед її сучасників щодо цього не було одностайної думки: багато хто вважав, що за браком закінченої вищої освіти і наукового ступеня молода дослідниця не мала права на посади, які обіймала, на пільги і звання, які отримувала. Водночас побутові пліткарі, котрим не давало спокою повернення Грушевських з-за кордону і скорі незаперечні успіхи вченої, формували новітні "міфи". "На жаль, вони-ж (вигадки – І. М.) кружляють поміж інтелігентними людьми. Ви вже давно були у Києві, а плетуні й плетухи ще жували сенсацію, що Ви з Мамусею виїхали за кордон назавжди, а за Вами незабавом поїде і М[ихайло] С[єргійович]. Коли-ж не далось затаїти, що Ви вже в Києві, – тоді чомусь говорили: "Але-ж вони на десять літ накупили одягів для себе й М[ихайла] С[єргійовича]". Плещуть також, що М[ихайло] С[єргійович] у Києві тому, що Ви (Ви одна) того хотіли. Що женихів вибирають для Вас – се вже не новина. Що у сплітках немає логіки, що вони не в'яжуться з собою, – се не шкодить; люди не дбають, щоби лише рот рухався...", – писав Катерині М.М. Мочульський [42]. Кандидатами в зяті М.С. Грушевського записували П.Г. Тичину, згодом – ніжинського історика К.Ф. Штепу [43]. Такі пересуди особливо зачіпали, завдавали болю Катерині, оскільки її особисте життя не складалося.

Широкі перспективи для виходу української історичної науки на світовий рівень відкривало закордонне відрядження Катерини Грушевської – подорож (власним коштом) 1927–1928 рр. до Австрії, Франції, Німеччини для ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору, зокрема досягненнями європейської соціології позитивістської школи, та поповнення фонду бібліотеки Кабінету примітивної культури.

За кордоном вона пробула півроку, а три з половиною місяці Катерина змушена була лікуватися в санаторії Wienerwald для хворих на легені в Ортмані (Австрія). Книги заздалегідь передбачливо були закуплені у Відні. "Лежучи в лікарні, я старалася працювати трохи науково поскільки мені були доступні засоби віденських бібліотек", – скромно зазначила вона згодом у звіті про відрядження [44]. Це "трохи" означало закінчення дослідження "З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства", розроблення двох анкет для дослідників (як додаток до матеріалу, викладеного в розвідці) "Про поділ господарства між чоловіком і жінкою" та "Про голе тіло як магійний засіб" [45], написання статей "До нових матеріалів про первісний монотеїзм" [46], "Прохальні обходи. Кілька зауважень з приводу новішої літератури" (грунтовна рецензія на статтю доцента університету в Базелі К. Мойлі, видрукувану в "Архіві швейцарського народознавчого товариства" за 1927 р. для збірника на пам'ять В.М. Гнатюка, що готувався НТШ у Львові), бібліографічні нотатки про новинки зарубіжної етнологічної літератури.

У квітні 1928 р. К.М. Грушевська все-таки вирушила до Парижа, котрий був головною метою її подорожі. Тут "з великою ревністю накинулася на роботу", бігала "по музеях, бібліотеках, людях" [47]. Важливим для неї було ознайомитися з паризькими етнологічними бібліотеками та установами. Зокрема, з діяльністю новоствореного Французького етнологічного інституту при Паризькому університеті Детально ознайомившись із формами роботи інституту, Катерина Михайлівна констатувала: "В новому Інституті Етнології наука придбала велике знаряддя досліду, тим більш цінне, що заявившись в нових часах, воно може використати досвід старших подібних інституцій, не будучи зв'язаним тими перестарілими традиціями, що часто стримують дослідчий розмах давніших установ" [48]. З огляду на важливість досвіду Французького етнологічного інституту для розгортання роботи Культурно-історичної комісії ВУАН Катерина Грушевська, перебуваючи в Парижі, прослухала спеціальний курс етнологічного методу, брала участь у семінарських заняттях, простудіювала і придбала для Кабінету примітивної культури програми і підручники Інституту, домовилася про регулярне постачання періодичних видань.

Водночас ґрунтовне вивчення та аналіз досліджень Етнологічного інституту дали підстави для висновку про те, що лише окремі загальні принципи етнографічного методу й певні тактичні моменти в польових дослідженнях могли б бути використані в роботі очолюваного нею Кабінету, оскільки дослідження науковців інституту були дуже локальними й не орієнтувалися ще на культурні суспільства. Крім того, ознайомившись зі станом дослідження народної пісенності у Франції, Грушевська констатувала, що "сі досліді там не сцентралізовані і не зорганізовані; не маючи безпосереднього практичного значіння, вони не можуть рахувати на матеріальну підтримку уряду, що не знаходить у себе коштів на дослідження творчості і побуту суверена Франції – французького народу. Через це французький фольклор обходиться під сей час без організуючих центрів і навіть без спеціального видавництва" [49].

У Франції К.М. Грушевська ознайомила також із роботою паризького Товариства американістів, його прекрасною бібліотекою та лабораторією. Українській дослідниці вдалося залучити до співпраці з часописом "Первісне громадянство" генерального секретаря Товариства американістів Поля Ріве, а також підписати угоду про обмін науковими виданнями між цим Товариством та Історичною секцією ВУАН.

Взяла вона також участь у роботі Французького товариства славістів (Societe francaise des Slavissants). На останньому щомісячному зібранні товариства 22 травня К.М. Грушевська виголосила доповідь про українські народні думи в Західній Україні. У живій дискусії, яку викликала доповідь Катерини Грушевської, взяли участь професори: Андре Вайян (про книжковий вплив на думи), Андре Мазон (про підроблені твори в народному репертуарі), Матія Мурко (про сучасний стан кобзарів), Поль Жан Буайє (про вплив новітнього життя на кобзарську творчість), проф. Щупак (про народну творчість на Україні в сучасний момент). Водночас було порушено питання про подібність дум і голосінь, зокрема їхню подібність до румунських речитативів та корсиканських *vosogo*, про вплив дум на польську літературу. Дискусія з приводу доповіді К. Грушевської демонструвала зацікавленість членів товариства питаннями українознавства та показала бажаність частіших доповідей на українські теми. Для бібліотеки Кабінету примітивної культури Катерина Михайлівна привезла окремі випуски редактованого А. Мейє журналу "Revue des Etudes Slaves".

У другій половині червня Катерина Грушевська прибула до Німеччини. У Берліні вона мала змогу детально ознайомитися з працями німецьких етнологів із царини первісної культури в "Народознавчому музеї", очолюваному відомим американістом Пройсом. Окрім відвідин цієї установи, К.М. Грушевська побувала на засіданні німецького антропологічного товариства, бо у зв'язку з кінцем академічного року праця в наукових товариствах уже припинилася. Багато часу віддала вона роботі в бібліотеках Відня, ознайомленню з етнологічною пресою, з дуже розвиненим краєзнавчим рухом Австрії. Глибоко вникаючи в стиль, форми й методи роботи французьких і німецьких етнологічних інституцій, Катерина Грушевська зуміла зацікавити закордонних колег науковими планами і досягненнями українських учених. Її перебування в Парижі, Берліні й Відні сприяло розвиткові творчих і наукових контактів між дослідниками різних країн.

Привезена нею література була опрацьована співробітниками кафедри, на сторінках часописів "Україна" та "Первісне громадянство" видрукувано рецензії на низку праць зарубіжних учених та "письмові звітлення" про відрядження. Створювалися добрі умови для тісного наукового і творчого співробітництва. Але, на жаль, більше закордонних відряджень співробітники історичних установ не отримали. За кілька років потому, на початку 1930-х рр., навіть наукове листування вчених із закордоном стало вважатися за кримінальний учинком. А поїздка за кордон – "налагоджуванням контактів для антирадянської змови".

Перший том вимріяного М.С. Грушевським корпусу українських народних дум, що досі залишається єдиним справді науковим виданням, найповнішим і найґрунтовнішим серед усіх видань українського героїчного епосу, побачив світ саме завдяки знанням, енергії, неймовірній працездатності й відданості справі Катерини Грушевської. Саме їй довелося очолити складну й копітку роботу щодо втілення досить сміливої наукової ідеї корпусного видання текстів дум. Навряд чи можна назвати таке доручення батьківською протекцією, швидше, навпаки... Адже відсутність аналогів подібних видань, необхідність розроблення теоретичних аспектів "думознавства" та ґрамотної координації зусиль науковців і аматорів у виявленні думових текстів було серйозним випробуванням для 24-річної дівчини, спершу сприйнятої київськими академічними колами з неприхованим підтекстом.

Основні зусилля спершу було зосереджено в царині теорії фольклористики та польових досліджень: планувалося використовувати матеріали всіх відомих на той час збірок, що містили потрібні твори, публікації на цю тему в часописах тощо. Задумано було не лише реалізувати плани В.Б. Антоновича та М.П. Драгоманова, а й включити до видання, крім усіх відомих друкованих записів, і рукописні тексти, що відклалися в архівах і приватних зібраннях відомих збирачів та аматорів-дослідників народної поезії. Третім джерелом думових сюжетів мали стати записи текстів безпосередньо від виконавців – кобзарів і лірників. Катерині Грушевській доводилося писати величезну кількість листів до відомих їй дослідників усної народної творчості: М.А. Кудрицького, П.Д. Мартиновича, Б.Л. Луговського, О.Г. Сластьона та ін. з проханням надіслати до Комісії тексти дум, а потім – опрацьовувати значний масив надісланого матеріалу. Респонденти надсилали повні тексти, а частіше – "живі рептки дум" – маленькі уривки, що їх співали кобзарі й лірники (О. Вересай, В. Лімоз, А. Шолох, З. Курбиленко (Сокур), А. Горілик та ін.).

Завдяки особистому спілкуванню з дослідниками і знавцями народної пісенності, керуванню "польовою" роботою нештатних співробітників Комісії історичної пісенності К.М. Грушевської до видання було включено також нові записи: Олени Пчілки з Поділля, О.Б. Курило з Сосницького повіту, Б.Л. Луговського з Чернігова, В.Г. Кравченка, М.П. Гайдая, Н.К. Дмитрука з Волині, Ю.Й. Сіциньського, Ю.П. Філя, М.М. Недужої з Кам'янецьчини та ін. Деякі цінні матеріали передали в Комісію Д.М. Ревуцький (записи В. Білозерського), Г.П. Житецький (замітки про думи свого батька П.Г. Житецького), І.Я. Айзеншток (записи І. Манджури), П.Д. Мартинович (записи В.П. Горленка) та ін. Успішно апробований І.Я. Франком метод реконструкції основних варіантів теми було відкинуто саме з огляду на мінливість текстів дум, пов'язаних із виконавськими імпровізаціями. У результаті великої підготовчої роботи до двох томів корпусу українських дум, які встигли побачити світ, увійшли тексти 33 творів (274 варіанти).

Тексти дум та ілюстрації для першого тому були повністю зібрані вже 1925 р., а навесні 1926 р. планувалося розпочати друк книги. "Ти моя люба зовсім потонула у наукову працю, але я думаю, що та праця приносить Тобі багато задоволення, – писала Катерині Ольга Мочульська. – Під подувом весни, скінчиш скоро і свою передмову до дум. Я дуже цікава на твою книжку" [50].

Перший том корпусу українських народних дум побачив світ лише 1927 р. у Києві в Державному видавництві України зі вступною розвідкою К. Грушевської "Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку", котра за своїм обсягом дорівнювала хіба що ґрунтовній монографії (понад 12 друковах аркушів) і стала справді новим словом в українській фольклористиці. Поставивши за мету встановлення характерних рис українських дум як специфічного жанру народної творчості та своєрідного культурно-історичного явища, авторка зробила висновок про "соціальну основу думової поезії" й запропонувала соціологічну теорію українського героїчного епосу. Вона подала вичерпний огляд відомих на той час думознавчих розвідок, зробила ґрунтовний аналіз збирання й публікації текстів дум, розкрила методи записування дум, приділила велику увагу долі кобзарів і лірників – живих носіїв думової традиції.

Вихід першого тому цього унікального видання сколихнув наукову громадськість. У 1928 р. відгукнувся ґрунтовною рецензією "Українські думи в новому виданні К.М. Грушевської" в журналі "Етнографічний вісник" академік В.М. Перетц, журнал "Україна" подав докладну рецензію М.М. Марковського (1928), часопис "Життя й революція" видрукував рецензію А.М. Лободи (1928), пізніше побачила світ рецензія одного з найавторитетніших дослідників народної творчості Ф.М. Колесси (1932). Численні відгуки надходили в приватних листах (М. Кудрицький, Б. Луговський, О. Сластьон та ін.). Поява книги привернула увагу українських часописів ("Червоний шлях", "Етнографічний вісник") і зарубіжних періодичних видань ("Prager Presse", "Bilychnis").

Праця Катерини Грушевської отримала високу оцінку науковців як "великий, вперше написаний розділ з історії української етнографії", "зразкове видання, обставлене солідним научним апаратом" (Ф. М. Колесса), "цінний внесок в українську культуру" (Є. С. Шаблювський), оригінальна і нова "поміж аналогічними здавалося б працями" (В. М. Перетц), видання "чудове з зовнішнього й з внутрішнього боку" (О. Г. Сластьон) та ін.

З'явилися схвальні відзиви про книгу в закордонній пресі. Зокрема, у рецензії, уміщеній у чеській газеті "Prager Presse" (лютий 1928 р.), пропонувалося дати докладний історичний, літературний і музикознавчий аналіз репрезентованих дум, а професор Р. Корзо, децю з запізненням рецензуючи працю в італійському журналі "Biluchnis" (січень 1930 р.), назвав її "найкращим плодом історичної секції ВУАН" [51]. "Такі рецензії інформаційного характеру, – справедливо вважав Д.А. Маламуж, – виносять праці наших учених перед широку масу заходу й сприяють популяризації нашої науки за кордоном" [52]. Зростанню авторитету української науки за кордоном помітно прислужилася Катерина Грушевська. Своєрідною нагородою дослідниці став цінний подарунок О.Г. Сластьона Комісії історичної пісенності – бандура кобзаря Баря, привезена до Києва восени 1928 р. художником М.О. Ярошенком.

Плідна діяльність К.М. Грушевської на ниві фольклористики та етнографії призвела до ще одного успіху – 1927 р. вона стала дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Серед 36 українських членів філологічної секції НТШ, досвідчених учених (Леонід Білецький, Іван Брик, Ярослав Гординський, Володимир Дорошенко, Сергій Єфремов, Климент Квітка, Олександр та Філарет Колесси, Зенон Кузеля, Агатангел Кримський, Андрій Лобода, Володимир Перетц, Юліан Романчук, Іларіон Свенцицький, Кирило Студинський, Володимир Щербина, Василь Щурат та ін.) і 27 "членів-чужинців" (Олександр Брікнер, Юрій Горак, Андре Мазон, Томіслав Маретич, Тома Масарик, Матія Мурко, Любор Нідерле, Юрій Полівка, Богдан Попович, Стоян Романський та ін.) вона була єдиною жінкою і молодшою за всіх.

Наступний том корпусу українських дум Катерина прагнула підготувати до друку наприкінці 1929 р. Офіційно планувалося приступити до друку другого тому обсягом 50 др. арк. протягом 1929–1930 рр. Але другий (і останній із шести запланованих) том корпусу українських дум вийшов, нещадно ламаючи графік і задуми авторки, втрачаючи перспективи на існування, лише 1931 р. (зданий до друку значно раніше) у видавництві "Пролетар" накладом 3000 примірників. Репрезентованими цим томом текстами закінчувалася "повна збірка" відомих на той час текстів дум "у вузькому розумінні", тобто за винятком інтелігентських підробок і пародій

У передмові-розвідці К.М. Грушевська торкнулася окремих питань історіографії українського героїчного епосу. Вона проаналізувала зауваження критиків на перший том, висловила свою думку на походження й побутування в українській і польській традиціях терміна "дума", висвітлила погляди на кобзарство різних дослідників, дала коротку оцінку монографії М.О. Андрієвського [53]. Дослідження історичних форм дум, усебічне вивчення їх носіїв і творців, аналіз обставин творення дум, сама назва складала, на її думку, необхідні елементи комплексного дослідження українського героїчного епосу, установлення типології думових текстів.

Під впливом повної політизації науки з'явилися й нові оцінки праць К.М. Грушевської як представниці (поряд з Ф.М. Колесою) української буржуазної фольклористики з яскраво вираженим "фашистським спрямуванням". Зокрема, В.Й. Харків, здобутки якого високо поцінувала К.М. Грушевська, відзначав, що "фашистське настановлення" М.С. Грушевського про "береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання" розшифровується в "Українських народних думках" К.М. Грушевської. Народна творчість набувала значення категорії політичної, а тому її вивчення вело до покарання.

Уже влітку 1930 р. відбулися так звані "персональні чистки" в історичних установах, керованих М. С. Грушевським. Після тижневого обслідування комісія чистки дала негативну характеристику роботі Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН та її установ (хоч змушена була визнати "величезні" досягнення), показавши як негативний приклад роботу Культурно-історичної комісії.

За результатами чистки було звільнено з роботи "за відсутністю потрібної наукової кваліфікації" всіх асистентів кафедри (серед них Г.С. Шамрай, О.О. Грушевську) [54], цілу низку наукових співробітників знято з посад, іншим "виписано сувору критику". Наприкінці року Головна наука закрила журнал "Україна". Поступово нависала загроза й над самим М.С. Грушевським. Гостро відчуваючи напружену атмосферу останнього часу, Катерина писала до В.О. Кузіва в Америку: "Ми – наша родина, а зокрема батько, мусимо переховуватися. Все наново, на власних особах. Та що робити – іншої України нема і треба приймати її з тими конкретними умовами, що в ній зложилися, коли хочеться працювати в ній і для неї" [55].

На початку березня 1931 р. М.С. Грушевський змушений був негайно виїхати за викликом у відрядження до Москви, бо "дістав на те розпорядження" [56]. Пророчими стали просякнуті болем прощальні слова, сказані учням: "Прощайте! Вчіться бути без мене!" [57]. До Києва він більше живим не повернувся. Разом із Михайлом Сергійовичем після його наполегливих клопотань перед Президією ВУАН поїхала донька, пізніше до них приєдналася Марія Сильвестрівна.

Катерина Михайлівна була відряджена до Москви "у поміч ак[адеміку] М.С. Грушевському в його роботі над історією школи й творчості на Україні XVIII-XIX" як особистий секретар [58]. Вони оселилися на вулиці Погодинській у будинку № 2/3, де раніше мешкали під час наукових відряджень аспіранти Історичних установ ВУАН, у "дуже кепському приміщенні" [59]. "Тимчасовим" московським пристановищем родини академіка стала невелика кімната "15 квадратних метрів, з одним вікном, що його наполовину закривав великий балкон другого поверху. З меблів був лише стіл, чотири стільці й ліжка. Книжки Михайла Сергійовича довго лежали на підлозі, лампа – тільки висяча; щоб увечорі почитати, Михайло Сергійович висував своє ліжко на середину кімнати, під лампу" [60]. Звідси [61] службовці НКВС забрали М.С. Грушевського на допит до Харкова. Катерина залишилася сама. Тривожні листи й телеграми до матері свідчили про її розпач [62]. Не маючи жодної звістки про батька, вона звертається до О.С. Грушевського за порадою щодо свого подальшого перебування в Москві. "Я тут зісталася сама і думаю що Мамі теж ліпше було б приїхати підганяйте її як небудь обережно і порадьтеся, чи їхати їй чи ні..., чи мені треба вертатися чи ні. В кождім разі хай мама буде економна з грошима" [63], – записку такого змісту, датовану 26 березня 1931 р., отримали найближчі родичі у Києві. Марія Сильвестрівна без зволікань вирушила до доньки.

А видатного історика під час допитів звинувачували в керівництві міфічною організацією Український національний центр, демонструючи "зізнання" її "членів"; погрожували висилкою Катерини на Соловки на 10 років. Припинення допитів і повернення 4 квітня до Москви за таких обставин були досить несподіваними [64]. Незабаром учений отримав запрошення до участі в академічній "дискусії" з приводу його наукової творчості. Вбачаючи в цьому прихований підтекст, підтягтий фізично й морально, Михайло Сергійович у відповідь направив до Президії ВУАН прохання про продовження наукового відрядження (свого й Катерини) до 31 липня 1931 р. [65] Після приїзду з Харкова деякий час М.С. Грушевський проживав "умовно" на волі, періодично з'являючись до НКВС. Та й погрози щодо доньки не були лише засобом психологічного тиску: з жовтня 1932 р. за нею пильно стежили [66].

Світ поступово міняв барви – ставав безрадісним і понурим. У помешканні Грушевських було дуже холодно, "внаслідок якоїсь аварії в кутку утворилась крига" [67]. Катерина "кашляла скандально" й часом не могла вийти з будинку. До холоду додавалося ще й погане харчування, дороговизна продуктів на базарі (20 крб. за фунт масла, 1 крб. 30 коп. за одне яйце, 19 крб. за кілограм м'яса). Дівчині ціни були відомі достеменно, бо саме їй доводилося ходити на базар, діставати продукти. На "академічний" пайок вони отримували щомісяця "трохи масла", від одного до трьох кілограмів борошна, півкілограма м'яса. Іноді замість харчів видавали мило.

Єдиною втіхою була можливість працювати в бібліотеках та архівах, у чому Михайлові Сергійовичу дуже допомагала Катерина, оскільки вченому загрожувала повна втрата зору. Спільно з батьком працювала Катерина над літературним відродженням до Шевченкової доби, була його секретарем, перекладачем і коректором, не залишаючи й своїх наукових зацікавлень – історичної пісенності. У протоколах Науково-дослідної кафедри історії України зберігся звіт про роботу М.С. Грушевського та К.М. Грушевської за 1931 р. ("звідомлення" вони мали надсилати до Києва як співробітники ВУАН). У своєму звіті Катерина зазначала, що вона "з початком 1931 року закінчила друк II тому Корпуса українських народних дум, ст. XXX-304 №№ 14-33. Працювала над питаннями соціального походження професійних народних співців на Україні XVIII-XIX вв. і над формами їх професійної конкуренції" [68]. Утім, необхідність "звідомлень" була лише формальністю. Радянська академія вже визначилася в ставленні до Грушевських як саботажників "історичної ділянки науки у ВУАН" [69].

Єдине, що давало Михайлові Сергійовичу і Катерині Грушевським насагу в ті важкі часи, – палке бажання повернутися на Батьківщину й віра в те, що воно збудеться. Щорічне (крім 1931 р.) лікування в Кисловодську створювало ілюзію можливості виїзду з Москви. У вересні 1934 р. родина Грушевських отримала змогу поїхати на відпочинок. Дорогу від Москви до Кисловодська через Мінеральні Води долали під пильним оком НКВС. Відпочинок у Кисловодську перетворився для Грушевських на трагедію. Уже в жовтні Михайло Сергійович захворів, 12 жовтня в санаторії йому зробили операцію розтину карбункула. Та полегшення не настало. За кілька днів з

Кисловодська до Києва, на Паньківську, Ользі та Олександрю Грушевським (та ще на кілька адрес – до Москви) надійшла телеграма № 145 К 1 з неблаганно коротким і страшним текстом: "Отец умер едем Киев" [70].

Час для Катерини зупинився. Смерть батька стала для неї несподіваною і непоправною втратою. Не стало друга, вчителя, порадника, найріднішої людини...

Уже з грудня 1934 р. уже як науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури цілком віддалася напруженій копіткій праці – збиранню, систематизації епістолярії, рукописів і редагуванню наукової спадщини М.С. Грушевського для академічного видання. Особиста трагедія й розпори з українськими істориками початку 1930-х рр. вплинули на формування стилю її поведінки, примусили жити "тихо, самотньо" [71]. В липні 1937 р. її знову перевели до створеного на базі існуючого при Наркомосі Інституту Тараса Шевченка і літературної комісії УАМЛіНу Інституту української літератури імені Т.Г. Шевченка [72]. Очолив інститут її давній знайомий і "кандидат у наречені" на той час уже академік П.Г. Тичина [73]. Але не офіційне доручення Академії і не фактичне місце роботи було для неї головним – вона намагалася якомога якісніше в найкоротший термін виконати заповіт батька, підготувавши до видання його праці.

Друге життєво важливе завдання того часу для неї полягало в опікуванні спорудженням пам'ятника М.С. Грушевському, що почалося навесні 1936 р.

Катерина добре усвідомлювала, що робота може припинитися не з її вини. Тому власна наукова праця (зокрема, підготовка наступних томів українських дум) була повністю відкладена. Забулася й потреба літнього відпочинку (останній вона запланувала на літо 1938 р.), такого необхідного для її слабкого здоров'я. Зусилля виправдовувалися: Катерина підготувала до друку X том "Історії України-Руси" та V том "Історії української літератури", але роботи ще залишалося багато. Слід зазначити, що перший том "Історії України-Руси" (з присвятою "Моїй дружині") побачив світ 1898 р. у Львові.

10 липня 1938 р. Катерину Грушевську, котра від напруженої праці перенесла загострення туберкульозу, кинули до катівні НКВС як учасницю "антирадянської націоналістичної організації". Плани відпочинку біля моря ранньої осені, які уможливлювало отримання гонорару від Держвидаву за останній посмертний том батькової "Історії України-Руси", були зірвані.

Заарештовувати хвору слабку жінку ("ворога трудового народу"), яка жила зі старою матір'ю, прийшло більше десяти військових на чолі з сержантом держбезпеки Митрушиним. Під час обшуку (а його проводили не лише в кімнаті Катерини, а й у помешканні Марії Сильвестрівни) квартиру перевернули догори дном: змішали і розкидали рукописи, замітки, виписки, знищуючи працю кількох років. Частину книг і паперів забрали з собою, а іншу зсипали в мішок як мотлох і зачинили в кабінеті-бібліотеці М.С. Грушевського, запломбувавши її. Відібрали 4500 карб. грошей і облігацій на суму 6390 карб., залишивши Марію Сильвестрівну фактично без засобів до існування. Відібрали навіть ковдру й постільну білизну, що в літній час стояла спакована в валізах, а пізніше – постановою РНК від 22 лютого 1939 р. № 164 позбавили М.С. Грушевську й права власності на житло.

Відтоді, як Катерина в легкій літній сукні в супроводі співробітників НКВС назавжди покинула стіни рідного будинку, для неї розпочалися найчорніші дні: допити, очні ставки, приниження, побої.

Спочатку її утримували на вул. Інститутській, а на початку вересня перевели до в'язниці на вул. Лук'янівська. Доньку видатного вченого звинувачували в участі в діяльності націоналістичної організації, яка з допомогою іноземних держав (Польщі й Чехословаччини) прагнула знищити радянську владу (ст. 54-1 "а", 54-8, та 54-11 КК УРСР). Для надання "законності" до справи долучалися вирвані в таких же змордованих "шпійонів", "націоналістів" свідчення проти Катерини Грушевської.

15 серпня Катерина написала заяву наркомові внутрішніх справ УРСР Успенському, де визнала себе членом націоналістичної організації з 20-річним стажем (1918–1938). Свої наукові досягнення (комплексний аналіз відображення міфологічних архетипів у фольклорі, обрядовості; дослідження українського героїчного епосу як специфічного жанру фольклору, його генези та умов формування кобзарського репертуару) вона визначала як підґрунтя власної "антирадянської роботи як члена націоналістичної організації".

Слідство проводив заступник начальника 2-го відділення 4-го відділу 1-го управління НКВС УРСР М.І. Хаєт. Використавши свій "досвід" у веденні справ "українських націоналістів", він примусив Катерину підписати запрограмований текст. "Протоколи нам пред'являли в готовом

оформленом виде, нам давали только право подписывать без оговорок", – згадував професор О.Г. Майліс [74]. Заарештований разом із Катериною, він бачився з нею лише двічі – під час очної ставки й на суді. Ученому запам'ятався зовнішній вигляд жінки, що "красномовно свідчив про неймовірні фізичні і моральні муки", їй доводилося тримати руками одяг, бо всі гачки, гудзики, петлі, шнурки були зрізані [75]. І хоч така поведінка з в'язнями було типовою, однак щодо Грушевської можна припустити її здатність у таких умовах до самогубства. Вразлива психіка дівчини не була готова до нелюдського ставлення. 8 вересня відбулася ставка віч-на-віч з К.Ф. Штепою, який підтвердив "фашистську спрямованість" праці К.М. Грушевської. 9 вересня майже в повному мовчанні пройшла аналогічна "зустріч" з П.В. Клименком. Того ж дня Катерині вперше було оголошено про завершення слідства щодо неї. Та дива не сталося...

9 грудня 1938 р. їй було пред'явлено нове звинувачення. Поновилося фабрикування свідчень проти Катерини, додавалася стаття "за шпіонаж", що не змінювало становища на краще. 10 грудня їй удруге оголосили про припинення слідства і направлення матеріалів до прокуратури Київського особливого військового округу.

Закрите судове засідання Військового трибуналу КОВО відбулося 15–16 квітня 1939 р. На суді Катерина Михайлівна знайшла сили відмовитися від попередніх зізнань. Вона просила про поблажливість суду, передусім думаючи про подальшу долю матері. Утім, відчуючи, що на волю навряд чи доведеться вийти, звернулася до трибуналу з проханням потурбуватися про збереження наукових праць її батька. Порадившись на місці, суд виніс ухвалу про передачу праць М.С. Грушевського до Академії наук УРСР для перевірки й можливого використання в наукових цілях. До останньої хвилини життя Катерина Михайлівна залишалася вірним другом, справжньою ученицею і помічницею видатного українського історика.

Хід судового засідання мало вплинув на рішення трибуналу. К.М. Грушевську було визнано винною в пособництві антирадянській діяльності української націоналістичної організації з метою встановлення "фашистської диктатури" за ст. 54-2 і 54-11. Обвинувачення за ст. 54-6 Ч. 1 (розголошення державної таємниці) зняли. Вирок суду щодо хворої жінки був страшним: позбавлення волі у виправно-трудовому таборі на вісім років із поразкою в політичних правах на п'ять років та конфіскацією особистого майна. Термін відбуття покарання визначався з 11 липня 1938 р.

Після оголошення вироку Катерина Михайлівна Грушевська відбувала в найстрашніше, останнє відрядження (так звана "женкомандировка") – Магаданську область, Бухту Нагаєва, радгосп Ельген. А були ще Владивосток, Уфа, Новосибірськ, Сахалін...

За кілька днів перед початком війни нова звістка про перегляд доньчиної справи дала Марії Сильвестрівні, яка з першої хвилини арешту не припиняла клопотань про звільнення доньки, надію на її повернення. Ще 1944 р. М.С. Грушевська робила спроби "розшукати дочку" [76]. Не дочекалася вона своєї "найдорожчої", "пташиноньки милої" – померла у вересні 1948 р., не знаючи, що пережила кохану доньку майже на п'ять років.

30 липня 1959 р. Військова колегія Верховного суду СРСР у складі голови генерал-майора юстиції О. Костроміна, членів (майора юстиції Тарасова і підполковника юстиції Десятського) розглянула питання про припинення справи щодо К.М. Грушевської за відсутністю складу злочину. Рішенням колегії вирок військового трибуналу КОВО від 15-16 квітня 1939 р. і визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 червня 1939 р. у справі К.М. Грушевської скасовувалися, а справа припинялася "за відсутністю складу злочину". Позаду було 16 страшних років... А Катерини Михайлівни вже давно не було серед живих. Єдине свідчення про дату її смерті збереглося в документах кримінальної справи, де зазначено, що померла вона 30 березня 1943 р. у Темлазі. У неофіційних документах існують інші версії дати її смерті. Так, родич Грушевських Теодор Зінько згадував, що Катерина "була заслана на Біломорський канал, згодом на Соловецькі острови, а після того на Колиму, де 1941 року була розстріляна у віці 41 рік" [77]. Зрозуміло, що точних відомостей автор спогадів не мав, однак із листів хрещеної матері його дружини – Марії Сильвестрівни – знав про можливість перегляду справи Катерини в Москві, про безліч пов'язаних із цим питань, на які не було відповіді. За даними О.О. Грушевської, поховано страдницю в Новосибірську.

Ім'я Катерини Михайлівни Грушевської сьогодні вже не належить до забутих. Не підлягає сумніву ні науковий авторитет ученої (згадаймо злі закиди на її адресу в середині 1920-х), ні вагомість доробку (унікальне видання українських дум досі не вдалося повторити), ні

невипадковість знищення її радянськими спецслужбами (усі спроби перегляду справи доньки видатного українського історика М.С. Грушевського не підтверджено)...

Її рано змусили піти з життя. Нездійсненим залишився план корпусного видання українського героїчного епосу, недописаними – наукові праці з проблем первісної культури, недовпорядкованою – наукова спадщина батька, не збулися мрії про особисте щастя.

Життя Катерини Грушевської – один з численних прикладів служіння своєму народові, своїй батьківщині за будь-яких умов. Вона прагнула бачити незалежну Україну серед цивілізованих держав світу, докладуючи своїх зусиль до поступу її науки та культури.

Список використаних джерел та літератури

1. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 605.
2. Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 208.
3. Горинь Василь. Вілла Михайла Грушевського у Львові. – Львів, 1999. – С. 12.
4. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 972, арк. 89.
5. Там само, спр. 1453, арк. 3 зв.
6. Малик Я. Й. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). – Львів: ЛДУ, 1992. – С. 6.
7. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, арк. 1.
8. Там само, арк. 5–6.
9. Цит. за вид.: Тронько П.Т. Приреченість школи Грушевського (М. С. Грушевський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, Хмельницький ред. – Вид. відділ, 1991. – С. 9.
10. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 936, арк. 15.
11. Там само, спр. 1394, арк. 19.
12. Там само, арк. 20.
13. 3 вересня 1917 р. – Київський народний український університет; з 5 серпня 1918 р. – Київський державний український університет; з 1 червня 1919 р. Київський державний український університет об'єднано з колишнім університетом Св. Володимира у Київський університет.
14. Державний архів м. Києва, ф. 936, оп. 2, спр. 116, арк. 6.
15. Див.: Малаков Дмитро. Кричевські в Києві // Родовід. – 1997. – № 1(15). – С. 68.
16. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 391, арк. 70.
17. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 4 зв.
18. Там само, спр. 941, арк. 5.
19. Грушевський М. Вступне слово // Первісне громадянство. – 1926. – Вип. 1/2. – С. V.
20. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Acadetia... – С. 205.
21. Листи М. С. Грушевського до Е. Фариняка (від 18 березня 1924 р. до 12 лютого 1927 р.). До друку підготував Марко Антонович // Укр. історик. – 1977. – № 3,4 (55, 56). – С. 112.
22. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1430, арк. 66–67 зв.
23. Там само, арк. 20.
24. Там само, спр. 1396, арк. 3.
25. Там само.
26. Там само, спр. 1430, арк. 67.
27. Науковий архів Інституту історії України НАН, оп. 4, спр. 172, № 15.
28. Дорошенко В. В. Пам'яті Марії й Катерини Грушевських // Свобода. – 1955. – 7 вересня.
29. Грушевський М. С. Передмова // З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – К.: ДВУ, 1924. – С. 10.
30. Грушевська К. М. Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. – К. – Відень, 1923. – С. 34.
31. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1430, арк. 35.
32. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894 – 1932) / Упоряди., арх. передм. Г. Сварник; вступ. стаття Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1998. – С. 131.
33. Див.: Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.
34. Хроніка // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 211.
35. Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Булака; Ред. Л. Винар. – К.–Нью-Йорк–Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 283.
36. Там само.
37. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка (від 18 березня 1924 до 12 лютого 1927 р.) / До друку підготував М. Антонович // Укр. історик. – 1977. – № 3/4 (55/56). – С. 112.

38. Науковий архів Інституту історії України НАНУ, оп. 4, спр. 170, № 7, арк. 21 зв.
39. ІР НБУВ, ф. X, спр. 12203, арк. 5.
40. Див.: Юркова О. В. Науково-дослідна кафедра історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 349, 352.
41. Полонська-Василенко Н. Д. Жінки в науці // Видатні жінки України. – Вінніпег-Мюнхен, 1969. – С. 126.
42. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1018, арк. 79–80.
43. Верба І. В. Родина Грушевських... – С. 136.
44. З Західне-європейського етнологічного руху. Звідомлення з закордонного відрядження К. М. Грушевської // Україна. – 1928. – № 5 (30). – С. 182–186.
45. Грушевська Катерина. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство. – 1927. – Вип. 1/3. – С. 9–44.
46. Грушевська Катерина. До нових матеріалів про первісний монотеїзм // Первісне громадянство. – 1928. – Вип. 1. – С. 105–118.
47. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1012, арк. 3.
48. З Західне-європейського етнологічного руху... – С. 183.
49. Там само, арк. 5.
50. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1018, арк. 24.
51. ІМФЕ, ВР: Ф. 1–4/205.
52. Там само.
53. Див.: Андрієвський М. А. Козацкая дума о трех Азовских братьях. В пересказах с объяснениями и разбором ея. Публичная лекция преподавателя реального училища М. А. Андриевского. С картою. – Одесса: Типо-лит. В.Кирхнера, 1884. – 82 с.
54. Протокол засідання комісії по чистці апарату ВУАН // Історія Національної академії наук України (1929–1933): Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 99–100.
55. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1012, арк. 2.
56. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук: Нарис історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 16.
57. О. М. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – 1943. – 12 жовтня. – С. 4–5.
58. ІР НБУВ, ф. X, спр. 3074, арк. 69.
59. О. М. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – 1943. – 12 жовтня. – С. 4–5.
60. Там само.
61. Див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К.: Критика, 1999. – С. 106.
62. О. М. Останні роки... – С. 4.
63. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1286, арк. 11.
64. Докладніше див.: Малик Я. Й. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934). – Львів: ЛДУ, 1992. – 23 с.; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 200 с.; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Грушевський і Асадетія: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 321 с.
65. ІР НБУВ, ф. X, № 12298–12314.
66. Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К.: Критика, 1999. – С. 102.
67. О. М. Останні роки... – С. 4.
68. ІР НБУВ, ф. X, № 3074, арк. 69.
69. Історія Національної академії наук України (1929–1933): Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 304.
70. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1286, арк. 9.
71. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 712, арк. 9.
72. Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 65, арк. 189, 195.
73. Постанова ЦК КП(б)У "Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук" // У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя інституту історії НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів. – К., 1996. – Част. 1 (1936–1944). – С. 47.
74. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 933, арк. 19.
75. ДА СБУ, спр. 50407 фп, т. 2, спр. 389.
76. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 949, арк. 15.
77. ДА СБУ, спр. 50407 фп, т. 2, арк. 389.

SUMMARY

A vital way and scientific work of K.M. Grushevskoy is reflected in the article. Its contribution is exposed to development of ethnography, research of the Ukrainian heroic epos, as a specific genre of folklore and his genesis.

Key words: *K.M. Grushevskya, folk-lore, ethnography, verbal folk creation, Ukrainian folk thoughts.*

АННОТАЦИЯ

В статье отражен жизненный путь и научный опыт Екатерины Михайловны Грушевской. Раскрыт ее вклад в развитие этнографии, исследования украинского героического эпоса как специфического жанра фольклора и его генезиса.

Ключевые слова: *К.М. Грушевская, фольклор, этнография, устное народное творчество, украинские народные думы.*